

ISSN 2181-9238

GOLDEN SCRIPTS

OLTIN BITIGLAR

2025 Vol. 3

**tsuull.uz
goldenscripts.tsuull.uz**

ISSN 2181-9238

GOLDEN SCRIPTS

OLTIN BITIGLAR

2025 Vol. 3

tsuull.uz

goldenscripts.tsuull.uz

MUNDARIJA

MATNSHUNOSLIK

Otabek Jo'raboyev Navoiy kulliyoti Qo'qon nusxasining talqiniy tavsifi	4
Shermuhammad Amonov Ahmad Tabibiy lirikasi tadqiqida matn tarixining o'rni	17
Zilola Shukurova Qo'qon bayozchilik maktabi va unga xos an'analar	42
Sherzod Qodirov Herman Vamberining "Cagataische sprachstudien" xrestomatiyasidagi Alisher Navoiy g'azallari sharhi	66

ADABIYOTSHUNOSLIK

Nurboy Jabborov "Tarixi anbiyo va hukamo"ning islomiy-irfoniy mohiyati	82
--	----

TILSHUNOSLIK

Dr. Muhterem Saygin Klasik Türk Edebiyatının Doğu Sahasında Sevgili için Kullanılan Bir İfade Körke Bay (Körkke Bay, Gorge Bay)	100
Altay Noorullah Navoiy asarlarida tinish belgilarining yanglish ishlatilishi	113
Farhad Rahimi Nezrali'nin Çağatay Türkçesi Sözlüğünün Yanlısları Üzerine II	130

BOSH MUHARRIR

Shuhrat Sirojiddinov

BOSH MUHARRIR

O'RINBOSARI

Karomat Mullaxo'jayeva

MAS'UL KOTIB

Ozoda Tojiboyeva

TAHRIR HAY'ATI

Karl Rayxl (Germaniya)

Isa Habibeyli (Ozarbayjon)

Seyhan Tanju (Turkiya)

Almaz Ulvi (Ozarbayjon)

Benedek Peri (Vengriya)

Vahit Turk (Turkiya)

Teymur Kerimli (Ozarbayjon)

Eunkyung Oh (Koreya)

Nazef Shahrani (AQSh)

Boqijon To'xliyev

Muhammadjon Imomnazarov

Bilol Yujel (Turkiya)

Qosimjon Sodiqov

Zulxumor Xolmanova

Mustafa O'ner (Turkiya)

Nurboy Jabborov

G'aybulla Boboyorov

Kimura Satoru (Yaponiya)

Imran Ay (Turkiya)

Aftondil Erkinov

Nadir Mamadli (Ozarbayjon)

Rashid Zohidov

Otabek Jo'raboyev

Bulent Bayram (Turkiya)

Qo'ldosh Pardayev

Nodirbek Jo'raqo'ziyev

Oysara Madaliyeva

Hilola Nazirova

EDITOR IN CHIEF

Shuhrat Sirojiddinov

DEPUTY EDITOR IN CHIEF

Karomat Mullakhojaeva

EXECUTIVE SECRETARY

Ozoda Tojibaeva

EDITORIAL BOARD

Karl Rechl (Germany)

Isa Habibbeyli (Azerbaijan)

Seyhan Tanju (Turkey)

Almaz Ulvi (Azerbaijan)

Benedek Peri (Hungary)

Vahit Turk (Turkey)

Teymur Kerimli (Azerbaijan)

Eunkyung Oh (Korea)

Nazif Shahrani (USA)

Bakijan Tukhliev

Mukhammadjan Imomnazarov

Bilol Yujel (Turkey)

Kasimjan Sadikov

Zulkhumor Kholmanova

Mustafa O'ner (Turkey)

Nurboy Jabborov

Gaybullah Babayarov

Kimura Satoru (Japan)

Imran Ay (Turkey)

Aftandil Erkinov

Nadir Mamadli (Azerbaijan)

Rashid Zahidov

Atabek Juraboev

Bulent Bayram (Turkey)

Kuldosh Pardaev

Nodirbek Jurakuziev

Oysara Madalieva

Hilola Nazirova

CONTENTS**TEXTOLOGY****Otabek Juraboev**

An Explanatory Description of the Kokand Copy of the Kulliyat of Navo'i 4

Shermuhammad Amonov

The role of Textual History in the Study of Ahmad Tabibi's Lyrics 17

Zilola ShukurovaThe Kokand Tradition of *Bayaz* Manuscript Compilation and its Distinctive Features 42**Sherzod Qodirov**

A Review of Alisher Navai's Ghazals in Herman Vámbéry's "Cagataische Sprachstudien" Chrestomathy 66

LITERATURE**Nurboy Jabborov**

The Islamic and Irfanic Essence of "Tarixi anbiyo and hukamo" 82

LINGUISTICS**Dr. Muhterem Saygin**

An Expression Used for Beloved in the Eastern Field of Classical Turkish Literature: Körke Bay (Körkke Bay, Göрге Bay) .100

Altay Noorullah

Incorrect use of Punctuation Marks in Navoi's Works 113

Farhad Rahimi

On the Mistakes of Nezrali's Chagatai Turkish Dictionary II 130

ADABIYOTSHUNOSLIK
LITERATURE**“Tarixi anbiyo va hukamo”ning islomiy-
irfoniy mohiyati**Nurboy Jabborov¹**Abstrakt**

Maqolada payg‘ambarlar, avliyolar, ulug‘ shaxslar hayoti va faoliyatiga bag‘ishlangan asarlarga G‘arb adabiyotshunosligida nomlangani kabi “agiografiya” deb emas, balki Sharq adabiyoti xususiyatidan kelib chiqib, “siyarnoma” istilohini qo‘llash zarurati ilmiy asoslangan. “Siyar” so‘zi arab tilidagi “siyrat” kalimasining ko‘plik siyg‘asi bo‘lib, “yo‘l”, “sunnat”, “hayot yo‘li”, “tarjimayi hol” yoki “tartib” ma‘nolarini bildirishi, Sharq mumtoz adabiyotidagi payg‘ambarlar va avliyolar hayotiga doir badiiy asarlar “siyarnoma” deyilishi maqsadga muvofiq ekanligi ko‘rsatib berilgan. Alisher Navoiyning “Tarixi anbiyo va hukamo” asari siyarnomaning mukammal namunasi ekani tadqiq qilingan. Shuning barobarida, ushbu siyarnoma Navoiy “Zubdat ut-tavorix” nomli yirik tarixiy asarining bir qismi bo‘lishi mumkinligi haqidagi mavjud ilmiy qarashlar boyitilgan.

Kalit so‘zlar: *agiografiya, siyarnoma, payg‘ambarlar, avliyolar hayoti, istiloh, terminologiya, nasr, nazm.*

Kirish

Musulmon Sharqi, jumladan, o‘zbek mumtoz adabiyoti shaklni ham, vaznni ham, ijodiy konsepsiyani ham Qur‘oni karim va Hadisi sharifdan olgan. O‘zbek mumtoz adabiyotining islomiy asoslarga tayanishi uning milliylikini inkor etmaydi. Ulug‘ shoir-u adiblarimiz asarlari milliy tilning fasohati va balog‘ati aks etgani, ularda turkiy millatga xos e‘tiqod, ruhiyat, dunyoqarash ifodalangani buning isbotidir. Adabiyot ijtimoiy voqelikni badiiy aks ettirsa-da, uning asosiy tasvir obyekti insondir. Inson ruhiyati, e‘tiqodi, hayot tarzi, ma‘naviy olami, ibratli umr yo‘lini butun murakkabligi, ziddiyati bilan obrazli tasvirlash orqali shaxs kamoloti va jamiyat ravnaqiga xizmat qilish adabiyotning mohiyatini tashkil etadi.

Alisher Navoiy asarlari sharq islom adabiyotining yuksak

¹ *Jabborov Nurboy Abdulhakimovich* – filologiya fanlari doktori, professor, Alisher Navoiy nomidagi Toshkent davlat o‘zbek tili va adabiyoti universiteti.

E-pochta: jabborov-nurboy@rambler.ru

ORCID ID: 0000-0002-2192-7660

Iqtibos uchun: Jabborov, N. A. 2025. “Tarixi anbiyo va hukamo”ning islomiy-irfoniy mohiyati”. *Oltin bitiglar* 3: 82 – 99.

namunalaridir. Buyuk mutafakkirning badiiy ijodda kamolot darajasiga ko‘tarilishida quyidagi ijtimoiy-ma‘rifiy va badiiy-estetik omillar asos-zamin bo‘lgan:

1) Qur‘on va Sunnatni mukammal o‘rganib, butun hayoti davomida islom shariatining bu ikki mo‘tabar manbasiga og‘ishmay amal qilgani;

2) Islom mutafakkirlari, tasavvuf allomalari asarlarini o‘rgangani hamda ulardagi g‘oyalarni muttasil rivojlantirib va boyitib, asarlarida yuksak darajada badiiy talqin eta bilgani;

3) o‘zi mansub turkiy xalqning tarixini mukammal bilgani, butun ijodiy-ilmiy salohiyatini millatning or-u nomusi, shon-u sharafini himoya qilish, yuksaltirish yo‘liga safarbar etgani.

Alisher Navoiy buyuk islom mutafakkirlari, tasavvuf allomalarining quyidagi kitoblarini qunt bilan o‘rgangan va o‘z asarlarida tilga olgan [Ғаниева 2004, 3 – 35]: *Tafsir kitoblari*: Najmiddin Kubroning Qur‘oni karim tafsiriga doir “Ayn ul-hayot”, G‘azzoliyning “Javohir ul-Qur‘on”, Ro‘zbehon Baqliyning “Aroyis ul-bayon fil-haqoyiq il-Qur‘on”, Abu Tolib Makkiyning “Qut ul-qulub”, Najmuddin Roziyning “Bahr ul-haqoyiq”, Husayn Voiz Koshifiyning “Javohir ut-tafsir”, Mahmud Zamaxshariyning “Al-kashshof fi tafsir il-Qur‘on”, Sadruddin Qo‘naviyning “Tafsiri fotiha” asarlari. Ushbu mo‘tabar tafsirlar butun islom olamida e‘tirof etilganiyoq buyuk mutafakkirning Qur‘on ilmiga e‘tibori nechog‘liq kuchli ekani isbotidir. Husayn Voizning “Javohir ut-tafsir” asari bevosita hazrat Navoiy tavsiyasi va homiyligida yozilgan. Tafsir xotimasida muallif ulug‘ amirning islom dini rivojiga doir faoliyatiga yuksak baho bergan.

Navoiy *hadis ilmiga doir* nodir manbalarni o‘rganishga ham alohida e‘tibor bergan. Bu ilm rivojida beqiyos ahamiyatga ega bo‘lgan Imom Buxoriyning “Al-jomi’ as-sahih”, Imom Muslimning “Sahih ul-Muslim”, Imom Termiziyning “Sunani Termiziy”, Majduddin Muhammadning “Jome’ ul-usul” asarlari, hadis ilmining badiiy adabiyotga ta’siriga oid Imom an-Navaviyning “Arba’in un-Navaviy”, Abdurahmon Jomiyning “Sharhi hadis” va “Arba’in” asarlari buyuk shoir tafakkuri miqyoslarining yuksalishida alohida o‘rin tutgan.

Tasavvuf ilmi hazrat Alisher Navoiy hayoti va ijodida nechog‘liq muhim o‘rin tutgani isbot talab qilmaydi. Shu bois bolalik kezlaridan tasavvufiy adabiyotning mumtoz namunasi bo‘lgan Shayx Fariduddin Attorning “Mantiq ut-tayr” asarini sevib mutolaa qilgan, hatto yodlab olgan edi. Tasavvuf ilmining ulkan nazariy-falsafiy va

adabiy-ma'rifiy ahamiyatga molik manbalari hisoblangan Ibn al-Arabiyning "Fusus ul-hikam", Abu Homid G'azzoliyning "Ithou ulum id-din", Ka'b binni Zuhayrning "Qasidayi burda", Abdulloh Ansoriyning "Manozil us-soyirin", Shahobuddin Suhravardiyning "Al'om ut-tuqo", Hakim Sanoiyning "Hadiqat ul-haqoyiq", Shayx Sayyiduddin Farg'oniyning "Manohij ul-ibod alal miy'od", Xoja Muhammad Porsoning "Fasl ul-xitob", Amir Qosim Anvorning "Anis ul-oshiqin", Jaloluddin Rumiyning "Masnaviyi ma'naviy", Abulhasan Ali ibn Usmon ibn abiy al-Jullobiy al-Hujviriyning "Kashf ul-mahjub", Shayx Alouddin Simnoniyning "Iqboliya", Abulhusayn Jahzam Hamadoniyning "Bahjat ul-asror", Shayx Najmuddin Kubroning "Favotih ul-jamol", Xusrav Dehlaviyning "Mir'ot us-safo", Horis Muhosibiyning "Kitob ul-munqiz val-vasoyo", Shayx Fariduddin Attorning "Mantiq ut-tayr", "Tazkirat ul-avliyo", Abdulloh al-Yamaniyning "Ravz ur-rayohin", Shayx Mahmud Shabustariyning "Haqq ul-yaqin", Abulqosim Qushayriyning "Risola fit-tasavvuf", Abudurrahmon an-Nishoburiyning "Tabaqoti sufiya", Hakim at-Termiziyning "Xatm ul-valoya", Jomiyning "Ashia't ul-lama'ot" hamda Ibn al-Arabiyning "Naqsh ul-fusus" asariga yozgan "Naqd un-nusus", "Fusus ul-hikam" asariga bitgan "Naqd ul-fusus" nomli sharhlari va boshqa asarlar buyuk shoirning tasavvuf yo'lida kamol topishi uchun xizmat qilgan, ijodiy yuksalishida manba vazifasini o'tagan.

Ta'kidlash kerakki, diniy-irfoniy bilimlarning ana shunday beqiyos xazinasidan bahramandlik natijasi o'laroq Alisher Navoiy Sharq islom adabiyotining nodir namunalarini yaratdi. Buyuk mutafakkirning badiiy-estetik tafakkuri mazkur manbalar ta'sirida shakllandi va takomilga erishdi. Ulug' adibning siyarnoma xarakteridagi "Tarixi anbiyo va hukamo" ("Payg'ambarlar va donishmandlar tarixi") asari ham ayni shu mo'tabar manbalar bergan ilhom va irfon natijasidir.

Siyarnoma atamasining ilmiy-nazariy asoslari

Payg'ambarlar va valiyalar hayoti, siyrati va odamzodni hidoyat yo'liga boshlashdek ulug'vor missiyasi haqida jahon adabiyotida ko'plab badiiyat durdonalari yaratilgan. Bu mavzudagi asarlar G'arb adabiyotshunosligida "agiografiya", rus adabiyotshunosligida esa aksar "жизня святых" istilohlari bilan ataladi. Jumladan, James Palmer fikricha: "Mark Van Uytfank "agiografik nutq"ning to'rt xususiyatini: Xudoga yaqin bo'lgan mavzularga asoslanish; hikoyatlarning subyektivligi, ko'proq xalq og'zaki ijodiga

asoslangani; ma’lumot berishdan ko’ra ideallashtirish, (Yaratganni) ulug’lash va tarbiyaga alohida e’tibor qaratish kabilarni hisobga olganda bu termin boshqalariga nisbatan yaxshiroqdir. Bu janr biroz yengilroq, azizlar hayoti haqidagi xristian matnlariga to’g’ri keladi” [James 2018, 9]. Boshqa bir manbada esa bunday asarlarga “жития святых” nomi bilan quyidagicha ta’rif berilgan: “Xristian cherkovi tomonidan kanonlashtirilgan ruhoniy va dunyoviy shaxslar biografiyasi” [Робинсон 1964, 946]. Xo’sh, biz “Qisasi Rabg’uziy”, “Nahj ul-farodis”, “Tarixi anbiyo va hukamo” singari Sharq-islom tafakkuri asosida yaratilgan asarlarni “agiografiya” nomi bilan atashimiz to’g’rimi? Nahotki, jahon adabiyotiga sanoqsiz badiiyat durdonalarini bergan, adab, fashohat va balog’at ilmlariga doir benazir ilmiy asarlarga ega mumtoz Sharq adabiyotshunosligida bu atamaning muodili bo’lmasa? Bu kabi savollar fikr yuritishga arziydi va izlanishga undaydi.

Taassufki, hanuzga qadar milliy adabiyotshunosligimizda bu yo’nalishdagi asarlar to’g’ridan-to’g’ri G’arb terminologiyasi asosida nomlanib kelmoqda. Umuman, biz adabiyotshunoslik terminologiyasi ustida kamdan-kam bosh qotiramiz. Ko’pincha, “dunyoda qabul qilingan istiloh” degan tushunchaga tayanib, aksar atamalarni hech bir tahrirsiz, biror o’zgarishsiz qabul qilaverishga odatlanganmiz. Mohiyatan G’arb adabiyotidan keskin farq qiladigan Sharq xalqlari e’tiqodi va dunyoqarashiga mos asarlar ustida jiddiyroq o’ylash, ular bilan bog’liq istilohlarni milliy adabiyotimiz xususiyatidan kelib chiqib tanlash ilmiy ehtiyojdir. Agar o’zbek mumtoz poetikasida bunday istiloh mavjud bo’lmasa, qardosh xalqlar, zarurat tug’ilganda, Sharq xalqlari terminologiyasiga murojaat qilinsa, muammoga yechim topish mumkin bo’ladi, deb o’ylaymiz. Savol tug’iladi: “agiografiya” istilohining muqobili bormi? Qaysi istiloh uning o’rnini bosa oladi. Ko’p yillik izlanishlarimiz natijasida o’zbek va qardosh turkiy xalqlar terminologiyasidan bunga muqobil istiloh topilmadi. Izlanishlarni muttasil davom ettirdik. Mumtoz adabiyotimizning asosiy istilohlari olingan arab adabiyotshunosligi hamda ilohiyotshunosligiga doir manbalarni o’rganish jarayonida mazkur muammoga yechim topgandek bo’ldik.

Arab ilohiyotshunosligida “Ilm us-siyar” degan atama bor. Payg’ambarlar, avliyolar va shu kabi ulug’ siymolar hayot yo’liga doir asarlar ana shu ilm orqali o’rganiladi. Buyuk vatandoshimiz Imom Abu Bakr Mas’ud ibn Ahmad Al-Kosoniyning “Badoyi’ us-sanoyi’ fi tartib ish-sharoyi” asarida “siyar” atamasiga quyidagicha ta’rif berilgan: “Siyar” so’zi arab tilidagi “siyarat” kalimasining ko’plik

siyg'asi bo'lib, "yo'l", "hayot yo'li", "tarjimai hol" yoki "tartib" ma'nolarini bildiradi [Hanafiy 1986, 97]. "Al-Mo'jam al-Vasit" lug'atida "siyrat" so'zi shunday izohlangan: "Siyrat" – sunnat, yo'l ma'nolarini bildiradi. Inson va boshqa (jonzot)lar tushib qoladigan holat ham "siyrat" deyiladi. "Nabaviy siyrat" va "Siyrat kitoblari" deb ham ishlatiladi. Bunda "Siyrat" so'zining "yo'l" degan ma'nosi olingan. "Nabaviy siyrat" deganda u zotning nasl-nasablari, odob-axloqlari, tarixiy ishlari va g'azotlari tushuniladi. "Falonchining siyratini o'qidim" deyilganda, bundan: "Uning hayotiy tarixini o'qidim" degan mazmun anglashiladi" [Al-Mo'jam al-Vasit 1972, 467]. "Toj ul-Arus" asarida yozilishicha: "Siyrat" so'zi lug'atda "yo'l" degan ma'noni anglatadi. Shuningdek: 1) avvalgilarning siyratida, ya'ni, yo'lida yurish; 2) ko'rinish, degan mazmunda ham qo'llanadi" [James 2018, 117]. Muallif bunga Qur'oni karimning Toha surasi 21-oyatini dalil sifatida keltiradi:

قَالَ خُذْهَا وَلَا تَخَفْ سَنُعِيدُهَا سِيرَتَهَا الْأُولَى

Ya'ni: "Biz ularni tez orada avvalgi siyratlariga ya'ni ko'rinishlariga qaytaramiz".

Bundan tashqari, ushbu istiloh olimlar tomonidan turlicha izohlangan. Siyrat so'zi (سَيْرَةٌ) lug'atda: yo'l, holat, ko'rinish degan ma'nolarni anglatadi. "Siyrat" so'zining ko'plik shakli "siyar" (سَيَّرَ) ko'rinishida bo'ladi [Fayyumiyy 2009, 299]. Bu so'z istilohda: "Rasululloh sollallohu alayhi va sallamga oid so'z, amal, tasdiq yoki sifatlariga nisbatan ham aytiladi. Bu izoh muhaddislar tomonidan sunnatga berilgan ta'rifga sinonimdir" [Xolid ibn Muhammad G'oyis 2010, 12]. Demak, "siyrat" so'zining ko'plik shakli bo'lgan "siyar" kalimasi payg'ambarlar va avliyolar hayot yo'li, axloqi, turmush tarzi va butun faoliyatini o'zida mujassam etadi. Shunga ko'ra, "Ilm us-siyar" – "Siyar ilmi" atamasi ilohiyotga oid istiloh sanaladi. Endi bu yo'nalishdagi badiiy asarlarni qanday istiloh bilan nomlagan ma'qul, degan navbatdagi savolga javob izlash zarurati tug'iladi. Bizningcha, "siyarnoma" atamasi payg'ambarlar va valiyalar hayotiga doir badiiy asarlar mohiyatini to'laqonli ifodalaydi. Milliy adabiyotimizda shunga yaqin atamalar bor. Jumladan, maktub xarakteridagi asarlar – noma, sayohat yo'nalishidagi asarlar sayohatnoma deb atalib kelayotgani "siyarnoma" istilohi adabiy-estetik mezonga har jihatdan muvofiq kelishiga dalil bo'la oladi. Shunga ko'ra, Nosiriddin Rabg'uziyning "Qisasi Rabg'uziy", Mahmud ibn Ali as-Saroyining "Nahj ul-farodis", Alisher Navoiyning "Tarixi anbiyo va hukamo" singari asarlari siyarnoma turkumiga mansub, deyish to'g'ri bo'ladi.

Siyarnomalar ichida Navoiyning 1485 – 1489-yillar orasida yozib tugallangan “Tarixi anbiyo va hukamo” asari alohida ajralib turadi. Asarda, boshqa siyarnomalardan farqli ravishda, Muhammad alayhissalom davri voqealari berilmagan. Buni olimlar turlicha izohlagan. Jumladan, akademik Aziz Qayumov fikricha: “Tarixi anbiyo va hukamo” deb atalmish bo‘lgan kitob Navoiy yozgan yoki yozmoqchi bo‘lgan katta bir tarix kitobining boshlang‘ich qismi [Қаюмов 1983, 22]. Demak, buyuk mutafakkir Muhammad alayhissalom siyratini alohida batafsil yoritishni niyat qilgan ko‘rinadi. Chunki lirik kulliyoti “Xazoyin ul-maoniy”ning har bir devonida hamda “Xamsa”ning har besh dostonida na‘tlar, me‘roj vasflarini bitgan hazrat Navoiy boshqa payg‘ambarlar tarixini bayon etgani holda Rasululloh sallollohu alayhi vasallam davri voqealari haqida asar yozmasligi mumkin emas edi. Bundan tashqari, “Muhokamat ul-lug‘atayn”dagi: “Bu “Xamsa” shug‘lidin chun farog‘at topibmen, taxayyulim getinavardin salotin ta‘rixidash tiga chopibmen, chun noma savodi zulmatidin “Zubdat ut-tavorix” adosin tuzupmen, salotin o‘lgan otin bu hayvon suyi bila tirguzupmen” [Навоий 2011, 527], degan fikrlar hazrat Navoiyning tarixiy-badiiy nasrda yirik asar yozishni niyat qilganidan dalolat beradi. Bu so‘zlardagi “Zubdat ut-tavorix” (“Tarixlar sarasi”) nomi “Tarixi anbiyo va hukamo” hamda “Tarixi muluki Ajam”ning umumiy nomi, deyish mumkin. Bundan tashqari, hazrat Navoiy “Tarixi anbiyo va hukamo”da: “Chun bu tarixki bitiladur, xotirda andoqdurkim, Sultoni sohibqiron holot va ansobi mazkur bo‘lg‘ay, inshoallohu taolo ul Yofas tarixig‘a mavqufdur. Chun bo‘lg‘usidur muncha bila ixtisor qilildi” [Навоий 2011, 544], deb Sulton Husayn Boyqaro tarixini bitish niyati borligini alohida ta‘kidlaydi. Bundan ma‘lum bo‘ladiki, buyuk adib o‘z oldiga “Zubdat ut-tavorix”da Odam alayhissalomdan o‘z zamonigacha bo‘lgan voqealarni bayon etish maqsadini qo‘ygan. Tabiiyki, badiiy-tarixiy nasrda bitiladigan mazkur asar “Tarixi anbiyo va hukamo”dan boshlanib, temuriylar saltanati va Husayn Boyqaro hukmdorligi davri bilan yakunlanishi rejalashtirilgan, deb hisoblash mumkin.

“Tarixi anbiyo va hukamo” hamda “Tarixi muluki Ajam” uslubidan va “Zubdat ut-tavorix” sarlavhasidan ham ayonki, adibning ijodiy niyati eng ahamiyatli, insoniyat va millat kechmishida alohida o‘rin tutuvchi hodisalarnigina yoritish bo‘lgan.

Navoiy “Tarixi anbiyo va hukamo”da payg‘ambarlarni ikki guruhga: rasul va nabiyarga xoslaydi. Payg‘ambarlik to‘rt darajada ekani haqida yozadi.

1. G'ayri mursal. 2. Mursal. 3. Ululazm. 4. Xotim.

Buyuk adib so'zlaridan vahiy bilan emas, ilhom yoki tush bilan elga rahnamolik qilganlar g'ayri mursal payg'ambarlar ekani anglashiladi. "Va g'ayri mursal adadi va asomiysining otlarin bitib, aksar, balki borcha kutubda tahqiq bo'lmag'on jihatidin nuqta ham qo'ymaydurlar va vaqoye' va holotlarini bitmaydurlar. Muborak ismlarin g'alat bitmak beadablig' va ahvollarin sharh qilmoq befoyda ko'rungan uchun, alar zikridin qalam jurdai xush xiromidin inon tortildi. Va ba'zi Jirjis a. s. g'ayri mursal debdurlar" [Навоий 2011, 596]. G'ayri mursal payg'ambarlar soni va ismlari aniq bo'lmagani, ularning voqealari va holotlarini bilmagani bois muallif aksar tarix kitoblarida ular haqida ma'lumot berilmaganini ta'kidlaydi. Siyarnoma yozish talablari va odobiga qat'iy rioya etgani, g'ayri mursal payg'ambarlar ismini xato yozishni beadablik hisoblagani bois o'zi ham bu haqda yozishni maqbul ko'rmaydi.

Navoiy payg'ambarlar adadi ayon emasligi, ba'zi tarixchilar yuz yigirma to'rt ming va ayrimlar sakkiz ming deyishi haqida yozar ekan, "bulardin uch yuz o'n uchi mursal debdurlar" [Навоий 2011, 596], degan ma'lumotni keltiradi. Asarda yozilishicha, vahiy Jabroil alayhissalom orqali kelgan payg'ambarlar mursal hisoblanadi. Siyarnomada bu haqda shunday deyilgan: "Chun mursal adadi va asomiysi g'ayri mashohir ma'lum ermas, g'ayri mursalg'a ham ne yetkay. Ammo mursalni mo'tabar kutubdin ulcha mumkindur sa'y va ehtiyot qilib zikr qilildi" [Навоий 2011, 596]. Ushbu fikrlar buyuk adibning mursal payg'ambarlar hayotiga doir ma'lumotlarni yoritishda nechog'liq katta mas'uliyat bilan yondashganidan dalolat beradi.

Siyarnomada yozilishicha, samoviy kitob nozil etilib, shariati bo'lsa, ululazm payg'ambarlar sanaladi. "Ululazm uldurkim, bovujudi bu iki shaq anga kitobi osmoniy kelmish bo'lg'ay va boshqa shariati bo'lg'ay" [Навоий 2011, 596].

Xotim payg'ambar – undan keyin nabiy kelmasligi hisoblanib, tabiiyki, bu – hazrat Muhammad alayhissalom maqomi. Hazrat Navoiy ta'biricha: "Va xotim ulkim, bovujudi bu iki shaq ondin so'ngra payg'ambar bo'lmag'aykim, bu sifat hazrati Muhammad arabiy sallallohu alayhi va alo olihi va ashobihi vasallamg'a musallamdur, bas" [Навоий 2011, 596]. Siyarnomaning ikki o'rnida Muhammad s.a.v. nomi keltirilgan. Birinchisi, Odam alayhissalom qissasida, Tangri taoloning olam va odamni yaratmoqdan murodi Muhammad alayhissalom ekani zikr etiladi. Ikkinchisi, yuqorida zikr etilgan xotim payg'ambar haqidagi xabarda.

Asarda payg'ambarlar hayoti haqidagi ma'lumotlar sulolalar

tartibida bayon etilgan. Odam Ato (a.s)dan boshlab, jami oltmish payg‘ambar zikri berilgan bo‘lib, ulardan o‘ttiz yetti nafari hayot yo‘li, nubuvvat davridagi faoliyati va eng muhim voqealar hamda ayrimlarining farzandlari hayotiga doir ahamiyatli ma‘lumotlar keltirilgan. Yigirma uch nafar payg‘ambarning nomlari zikr etilgan, xolos. Bundan tashqari, Barsisoy, Shamsun, Jurayh, Xanzalas Sodiq, Habibi Najjor singari besh obid hamda Fishog‘urs, Luqmoni hakim, Jamosb, Buqrot, Suqrot, Buqrotis, Aflotun, Aristotilis, Bilyonus, Jalyonus, Batlimus, Soduq va Buzurjmehr kabi hakimlar holotlari yoritilgan.

Boshqa siyarnomalar bilan qiyoslaganda, “Tarixi anbiyo va hukamo” o‘ziga xos mezonlar asosida bitilgani ayon bo‘ladi. Bu o‘ziga xoslik Nosiriddin Rabg‘uziyning “Qisasi Rabg‘uziy” asari bilan qiyoslaganda, ayniqsa, yaqqolroq namoyon bo‘ladi. Birinchidan, hazrat Alisher Navoiy siyarnomasi muqaddimasida Nosiriddin Rabg‘uziy va boshqa salafaridan farqli ravishda an’anaviy hamd, munojot va na’t berilmagan. Asar to‘g‘ridan-to‘g‘ri “Odam salovatullohi alayh xilqati” bayoni bilan ochilgan. “Qisasi Rabg‘uziy” esa: “Sonsiz hamd-u sanolar, saqishsiz telim o‘gdular, ul Izi azza va jalla karim qudrati birla bizlarni odamiy yaratti... biz zaiflarga Muhammad Mustafo sallollohu alayhi vasallamni payg‘ambar izti” [Рабузый 1990, 9] tarzidagi hamd-u na’t bilan boshlagan.

Ikkinchidan, “Tarixi anbiyo va hukamo” asarini buyuk adib o‘z ijodiy niyati haqidagi mana bu so‘zlar bilan yakunlaydi: “Chun anbiyo alayhissalom so‘zi va ubbod va hukamo tarixi alal-ijmol mazkur bo‘ldi, emdi Ajam muluki zikriga shuru’ qilali va min Allohita-tavfiq. Vallohu a‘lamu bis-savob” [Navoiy, 718]. “Ijmol” – qisqalik, muxtasarlik, qisqartirish kabi ma’nolarni anglatishi nazarda tutilsa, muallifning maqsadi ayon bo‘ladi. Ta’kidlash kerakki, muxtasarlik, qisqalik tushunchalari oz so‘zda ko‘p ma’no ifodalangani, bir necha kitobda bayon etilishi mumkin bo‘lgan ma‘lumotlar bir asarda jamlanganini bildiradi. Asar barcha mo‘tabar manbalarda, xususan, 1495 – 1496-yillari, xattot Darvesh Muhammad Toqiy tomonidan ko‘chirilgan va ayni kezda Turkiyaning Istanbul shahri, Topqopi saroyi kutubxonasida saqlanayotgan “Ravon 808” hamda Fransiyaning Parij kutubxonasidagi *Suppl Turc 317* raqamli qo‘lyozmalarida bir xil – yuqoridagi fikrlar bilan yakunlangan. Lekin, afsuski, siyarnoma qo‘lyozmalarida kelgan ushbu xotima asarning nashr nusxalaridan birortasida ham uchramaydi. Demak, Navoiy tarixiy voqealarni batafsil bayon etishni maqsad qilmagan, muhimdan ham muhimlariga diqqat qaratgan.

“Qisasi Rabg‘uziy”da esa payg‘ambarlar hayoti butun tafsilotlari bilan beriladi. Masalan, asarning joriy imlodagi dastlabki nashrida Odam alayhissalom qissasiga 17 sahifa ajratilgan bo‘lsa, “Tarixi anbiyo va hukamo”ning 2011-yilgi nashrida bu qissa 2 sahifada bayon etilgan.

Uchinchidan, hazrat Navoiy payg‘ambarlar haqidagi ma’lumotlarni saralab, eng qimmatlilarini tanlab yoritgan bo‘lsa, Nosiriddin Rabg‘uziy siyrat va holotlarni mufassal bayon etish bilan ham cheklanmay, zarur deb hisoblagan o‘rinlarida siyarlarni to‘ldiruvchi hikoyatlar, bundan tashqari, “Pand va nasihat”, “Foyda”, “Munojot”, “Bashorat” sarlavhalari bilan hikmatlar va Alloh taologa munojotlarni ham berib boradi. Hatto Iso alayhissalom siyrati haqida yozganda, besh hikoyat berilgan bo‘lsa, Muhammad alayhissalom qissasidan chahoryorlar – hazrat Abu Bakr, Umar, Usmon va Ali r.a. fazilatlarini haqidagi fikrlar ham o‘rin olgani kuzatiladi.

To‘rtinchidan, “Qisasi Rabg‘uziy” muallifi nasriy matn orasida o‘rni bilan to‘rt misradan o‘ttiz misragacha she‘rlar berib borgan bo‘lsa, “Tarixi anbiyo va hukamo”da she‘rlar hajmi ikki yoki to‘rt misradan oshmaydi. Asar uslubini o‘rgangan Qodirjon Ergashev fikricha: “Navoiy o‘z maqsadidan kelib chiqib, qissa mazmunini muxtasar, izchil bayon qiladi va unda muallif uslubiga xos eng qimmatli xususiyatlar, ...siqqlik, lo‘ndalik, fikrlarning qisqa, ixcham jummalarda ifodalanishi kabilar o‘z aksini topadi” [Эргашев 2022, 218].

Beshinchidan, “Qisasi Rabg‘uziy”da Qur‘oni karimda zikr etilgan yigirma besh payg‘ambar qissasi berilgan bo‘lsa, “Tarixi muluki Ajam”da Odam alayhissalomdan Jirjis alayhissalomgacha bo‘lgan oltinchi payg‘ambar zikri kelgan. Navoiy muxtasar yozish evaziga kattaroq ko‘lamdagi tarixni qamrab olishga muvaffaq bo‘lgan. Ana shu xususiyatni mazkur asarning o‘zida shunday izohlaydi: “Chun bu muxtasarda matlub ixtisordur, ya‘ni muarrixona ishlarga qone’ bo‘luldi” [Навоий 2011, 589]. Bu hol ulug‘ adibning ortiqcha so‘z qo‘llamagani, o‘z ijodiy niyatiga monand ravishda ma’lumotlarni ijmol usulida bergani isbotidir. Siyarnomada adabiy va tarixiy uslub sintezi kuzatiladi. “Adabiy uslubga xos xususiyatlar, eng avvalo, “Tarixi anbiyo va hukamo”dagi payg‘ambarlar haqidagi qissalarning har biri o‘ziga xos kompozitsiyaga, mustaqil syujetga ega ekanida, ularning bayon tarzi va matn tuzilishida, qissalardagi personajlar va obrazlar qiyofalarining ochib berilishida ko‘rinadi. “Tarixi anbiyo va hukamo”da payg‘ambarlarning ko‘pchiligi ayni paytda qissa qahramoni, adabiy personaj va obraz hamdir. Bunda asar uslubining

o‘ziga xos jihatlari ularning payg‘ambar va inson sifatidagi qiyofalarining ochib berilishida, obrazlarining talqinlarida ko‘zga tashlanadi. Navoiy ularning siyratlari va fazilatlarini ko‘proq turli lavhalar va detallar yordamida ko‘rsatadi” [Эпрашев 2022, 216].

Har bir payg‘ambar qissasiga to‘xtalar ekan, buyuk adib ular faoliyatining boshqa nabiylerden farqli jihatlari alohida e‘tibor qaratadi. Jumladan, Shis alayhissalomga sahifa nozil bo‘lgani, Ka‘ba binosini ilk bor u tosh va ganchdan imorat qilgani aytiladi. Qobil farzandlari kufrga ketib, otashparastlikka mashg‘ul bo‘lib, Odam avlodlariga zarar yetkazganda, botir va shijoatli Shis alayhissalom ular ustiga qo‘shin tortib, fasodlarini daf etgani haqida ma‘lumot beriladi. Siyarnomada yozilishicha, Bobildagi Sus shahrini ham Shis alayhissalom bino qilgan. Hazrat Navoiyning yozishicha: “Anushkim, ulug‘roq erdi, o‘z o‘rnida valiahd qilib, olamg‘a vido’ etti. Va ani Odam a.s. yonida dafn qildilar. Va yoshi to‘quz yuz o‘n iki yilg‘a yetti” [Навоий 2011, 541].

Ayyub alayhissalom qissasida inson kamoloti va saodatida sabrning tutgan o‘rni ta‘sirli ifodalanadi. “Yana bir e‘tiborli jihati, Alisher Navoiy payg‘ambarlarning iymoni, sabri va yuksak fazilatlarini alohida tasvirlaydi. Masalan, Ayyub (a.s.)ning boshiga tushgan tashvish va balolar ham uni Allohga ibodat qilishdan to‘smaganini aytarkan, bu bilan sevgi va do‘stlikning sobit bo‘lishi haqidagi g‘oyalarini bayon qiladi” [Sirojiddinov, Yusupova, Davlatov 2018, 220].

Asarda har bir payg‘ambar qissasi muxtasar bayon etilgach, xulosa nazmda beriladi. “Masnaviy”, “ruboiy”, “bayt”, “she‘r” va ayrim o‘rinlarda “nazm” nomi bilan keltirilgan bu she‘rlarda qissasi keltirilgan payg‘ambarlar ismi talmeh vazifasini o‘tab, inson umri hatto u nubuvvat ne‘mati bilan siylangan bo‘lsa ham, foniy ekani haqidagi hayot falsafasi badiiy talqin etiladi. Siyarnomadagi she‘riy parchalar payg‘ambarlar qissasini to‘ldirish, izohlash yoki xulosalash uchun xizmat qiladi. Masalan, Shis alayhissalom qissasidan keyin “Ruboiy” sarlavhasi bilan mana bu she‘r keltirilgan:

*Gar Shis va gar Qobil erur, gar Hobil,
Yoshlari agar yuz yil erur, gar ming yil,
Bir necha kun etsalar jahonda ta‘til,
Oxir borig‘a ajal buyurur ta‘jil* [Навоий 2011, 541].

Ya‘ni Shis bo‘ladimi, Qobil yoki Hobilmi, yuz yoki ming yil yashasa ham, jahonda bir necha kun ta‘til etadi, xolos. Oxiri barchasiga ham shoshilinch ravishda ajal kelishi tayin. Bu orqali adib o‘quvchini ogohlikka chaqiradi. Cheklangan umrni ezgulikka sarflash zarurligini

uqtiradi.

Shis alayhissalomning o'g'li Anush qissasini yozar ekan, hazrat Navoiy birinchi bo'lib Anush xurmo daraxtini ekkani va sadaqani joriy etganini ta'kidlaydi. Shu bois uning zamonida tinchlik va farovonlikka erishilgani aytiladi. Siyarnomada yozilishicha: "Va avval kishikim, sadaqa rasmi paydo qildi, ul erdi. Ul sababdinkim, aning zamonida rafohiyyat ko'p bo'ldi. Va oncha qo'y va uy va soyir bahoyim paydo bo'ldikim, hech hisobin bilmas erdi. Ul buyurdikim, chun Haq taolo hisobdin ortuq mol karomat qilibdur, har mingdin birin ayirib, muhtojlarga'a bering" [Навоий 2011, 541]. Ya'ni uning davrida qo'y, qora mol va boshqa jonivorlar hisobiga yetib bo'lmaydigan darajada ko'paygan. Bu ne'matning shukronasiga Anush har mingtdan bittasini muhtojlarga sadaqa qilgan. Hazrat Navoiy fikricha, Anush payg'ambar emas, valiy edi. Odil va saxiy kishi bo'lgan, o'z avlodi va xizmatidagi kishilarni Odam alayhissalom diniga da'vat etgan. "Tarixi Ja'fariy"ga tayanib, muallif uning zamonida Suvod mulkida bir ajdaho paydo bo'lgani va xalqqa ko'p talafot yetkazgani, Anush o'sha ajdahoni Odam alayhissalom jannatdan olib kelgan aso bilan urib o'ldirgani va Muso alayhissalom qo'lida ajdahoga aylangan aso ana shu ekanini aytadi.

"Tarixi anbiyo va hukamo"ni yozar ekan, Alisher Navoiy zarur o'rinlarda boshqa ishonchli tarixiy manbalarga ham murojaat qiladi. Sharafiddin Ali Yazdiyning "Zafarnoma" va Mirxondning "Ravzat us-safo"si, bundan tashqari, "Tarixi Ja'fariy", "Tarixi Banokatiy", "Tarixi guzida" singari asarlarga havolalar berilgan. Ma'lumki, hazrat Navoiy zikr etgan "Tarixi Ja'fariy" asari 1447-1452 yillari yozilgan bo'lib, o'rta asrlarning mashhur muarrixii Sayyid Ja'far ibn Muhammad Husayniy Ja'fariy qalamiga mansub. "Tarixi Banokatiy" asarining muallifi XIV asrning atoqli tarixchisi Abu Sulaymon Banokatiydir. Asarning to'liq nomi "Ravzat uli-l-albob fi at-tavorix va al-ansob" ("Ulug' kishilarning tarixi va nasablari haqida oqillar bog'i") bo'lib, qisqacha "Tarixi Banokatiy" deyilgan. "Tarixi guzida" esa Hamdulloh Mustavfiy Qazviniy tomonidan yozilgan asar va unda olam yaratilishidan to milodiy 1329 (hijriy 729) yilgacha bo'lgan davr voqealari tasvirlangan.

Siyarnomada turkiylarning otasi Yofasning mursal payg'ambar ekani aytiladi: "Yofasni payg'ambari mursal debdurlar. Va ani yeti o'g'li bor erdi: Buka, Xizr, Suqlob, Rus, Bik, Chin, Kamo. Ba'zi sekiz o'g'ul debdurlar va sekizinchi Torax debdurlar. Va Iskandar Zulqarnayn Yofasning to'rtinchi o'g'lidur Rus naslidin" [Навоий 2011, 544]. Iskandar Zulqarnayn Yofas avlodidan dunyoga kelgani haqidagi xabar, ayniqsa, qiziqarli.

Hazrat Navoiy barcha asarlarida bo'lgani kabi siyarnomada

ham buyuk salafлари nomlarını ehtirom bilan tilga oladi. Yusuf alayhissalom qissasini bayon etishdan avval “ahsan ul-qisas”ning “...g‘arobat va shirinligi uchun akobir ham nazm va ham nasrda aning sharhi asbobin tuzubdurlar va bayonida sehrlar ko‘rguzubdurlar” [Навоий 2011, 553], deya bu qissa mazmunida juda ko‘p badiiyat durdonalari yaratilganiga ishora qiladi. Yusuf alayhissalomning husni va jamoli ta‘rifga muhtoj bo‘lmagani kabi uning qissasi haqida benazir asarlar yozgan Firdavsiy Tusiy, Abdurahmon Jomiy va Shayx Iroqiy fazli va kamoli vasfga ehtiyoj sezmasligini alohida ta‘kidlaydi. “Komi xotirg‘a bu orzuni kechururkim, inshoalloh umr omon bersa, turk tili bila – o‘q kofurchun varaq uzra xomayi mushkin shamomani surgay. Va bu qissa nazmin ibtido qilib, intihosig‘a yetkurgay” [Навоий 2011, 554], deb o‘zi ham turkiy tilda Yusuf alayhissalom qissasi haqida asar yozish niyati borligini alohida ta‘kidlaydi.

Asarning ikkinchi qismida hakimlar zikri berilgan. Jumladan, Luqmon, Fishog‘urs, Jomosb, Buqrot, Buqrotis, Suqrot, Aflotun, Aristotilis, Balinos, Jolinus, Batlimus, Sodiq, Buzurjmehr kabi hakimlar haqida muxtasar ma‘lumotlar keltirilgan. Har bir hakim zikridan keyin uning o‘ziga xos hikmati she‘rda beriladi. Masalan, Buqrot hakim to‘g‘risida to‘xtalganda, hazrat Navoiy mana bunday yozadi: “Oqil uldurkim, bu qisqa umrni bir nimaga sarf qilg‘aykim, zaruratroqdur, ya‘ni oxirat maslahati va Tengri taolo rizosi.

*Kishiki qildi amal Tengrining rizosi bila,
Haq etti oxiratin kom-u muddaosi bila”* [Навоий 2011, 600].

Hakimlarning eng ahamiyatli hikmatlari she‘r shaklida ifodalangani siyarnoma badiiyati va ifodaning ta‘sir kuchi yuqori bo‘lishini ta‘minlagan.

Siyarnoma xarakteridagi asarlarda payg‘ambarlar hayoti, xavoriq odatlari hamda nubuvvatga doir faoliyatini yoritishda asosiy va birlamchi manba Qur‘oni karim va hadisi sharifdir. Shuning uchun ham bu tipdagi asarlarda muallif ijodiy niyatini ta‘sirli va aniq ifodalashda, badiiy matnning ta‘sir kuchini oshirishda, asardagi payg‘ambarlar qissasiga xos eng asosiy jihatlarni urg‘ulashda oyat va hadislardan foydalanadi. “Tarixi anbiyo va hukamo”da ham ayni xususiyat yetakchilik qiladi. Asar matnida oltmish uch o‘rinda Qur‘oni karim oyatlaridan iqtibos olingan.

وَعَلَّمَ آدَمَ الْأَسْمَاءَ كُلَّهَا

Odam alayhissalom qissasida iqtibos sifatida olingan ushbu oyat mazmuni: “Va Alloh Odamga hamma narsaning ismini o‘rgatdi”.

Shayx Usmonxon Temurxon Samarqandiy mazkur oyatni quyidagicha tafsir qilganlar: “Alloh taolo Odam alayhissalomga

jannatda O'zi yaratgan narsalarning ismini bildirishni ilhom qildi va bu nomlarni farishtalarga ham ko'ndalang qildi: "Agar so'zlaringiz rost bo'lsa, mana bu narsalarning ismini Menga aytib ko'ringlar-chi!" Ushbu oyati karimada insonga berilgan ilmning cheksiz-chagarasiz ekaniga ishora bor. Ushbu oyati karimada insonning bilim darajasi hatto farishtalardan ham ustun ekani, Odam alayhissalomning fazlini izhor qilish va inson ne sababdan yaratilganini bayon etish bor" [Xolid ibn Muhammad G'oyis 2010, 44]. Siyarnomada mazkur oyati karimadan keyin mana bunday izoh berilgan: "...va maloikai muqarrab aning ilmiga mu'tarif bo'ldilar va Tangri taolo hukmi bila anga sajda qildilar" [Навоий 2011, 539]. Siyarnoma matnidagi ushbu iqtibos ilm o'rganish, ilm orqali Haq taoloni tanib, kamolotga erishmoq, o'zi mansub millat va o'zi yashayotgan jamiyat ravnaqiga xizmat qilmoq Odam alayhissalom farzandlari zimmasidagi vazifa ekaniga urg'u beriladi.

Hazrat Navoiy asarda inson boshiga ko'plab sinovlar tushishi, sobit iymon egalarigina bu imtihondan muvaffaqiyat bilan o'tib, Haq taolo fazli bilan saodatga erishmog'i mumkinligini Idris a.s. taqdiri misolida tasvirlaydi. Ul zotning otasi Yazid zamonida e'tiqodi buzuq odamlar ko'paygani, unga butparastlikni man' etish haqida vahiy kelgani, Qobil avlodini iymonga keltirish uchun jidd-u jahd qilgani aytiladi. Idris a.s. xalq orasida "musallas un-ni'ma" – uchinchi payg'ambar, uchinchi hakim va uchinchi podshoh sifatida shuhrat qozongani zikr etiladi. Xat va nujum ilmiga asos solgani, "kiymak va yemak andin qolgan"i, unga Haq taolodan o'ttiz sahifa nozil etilgani, uning zamonidan Nuh a.s. zamonigacha to'rt yuz o'ttiz to'rt yil ekani haqida ma'lumot beriladi. Alloh taolo Idris a.s.ning vafotini odamzod ko'rmasligini iroda etgani ta'kidlanadi. Siyarnomada yozilishicha: "Ham shar' ahli qoshida, ham tarix ahli olida aqida budurkim, ul tirikdur va bihishtdadur" [Навоий 2011, 542]. Ya'ni shariat olimlari va tarixchilar ham Idris alayhissalom tirik va jannatda ekaniga inonadilar. Ana shu haqiqat tasdig'i uchun hazrat Navoiy oyati karimadan iqtibos keltiradi:

وَرَفَعْنَاهُ مَكَانًا عَلِيًّا

Ushbu oyat tarjimasini: "Biz uni yuksak martabaga ko'tardik". Tafsirda esa quyidagilarni o'qiyimiz: "Ya'ni, "Biz payg'ambarimiz Idrisning qadrini oliy, maqom-martabasini yuksak qildik". Ba'zi ulamolar ushbu oyatni tafsir qilib, u kishi oliy makon bo'lmish jannatni maskan tutgan, zero, bundan ham yuksak sharaf, martaba yo'q, deyishgan" [Xolid ibn Muhammad G'oyis 2010, 210].

Umuman, Qur'oni karim oyatlari siyarnomadagi payg'am-

barlar tarixiga oid ma’lumotlarning ta’sir kuchini oshirgan, badiiy quvvatini yuksaltirgan. Hazrat Navoiy qarashlarining kuchli asosga ega bo’lishini ta’minlagan.

Siyarnomada hadislar nisbatan kamroq istifoda etilgan. Jumladan, Odam alayhissalom tarixida quyidagi hadis kelgan:

حَمَّرَتْ طَيْبَةَ آدَمَ بِيَدَيَّ أَرْبَعِينَ صَبَاخًا

“Odamning loyini qirq tong (qudrat) qo’lim bilan qordim” mazmunidagi bu hadis Imom Abu Homid al-G’azzoliyning “Ihyou ulum id-din” kitobi, 6-jild 296-betida kelgan. Ammo ushbu hadisni buyuk muhaddis olim Imom Taqiyuddin As-Subkiy o’zining “Musnadi Subkiy” nomli hadis kitobining 6-jildi 374-betida: “Men bu hadisning sanadini bilmayman. Bu hadis zaifdir”, degan.

Fir’avn qizining xizmatkori qaynab turgan qozonga tashlanayotganda, uning qo’lidagi chaqaloq onasiga mana bu hadisni aytadi:

اصبري يا أمه فقد وصلت الى الله و نلت رضاه و ليس الآن بينك و بين الجنة خطواته
أو خطوتين

“Sabr qiling, ey onajon, Siz Allohga yaqinlashib, uning rizoligini topdingiz. Siz bilan jannat orasida ikki qadamgina qoldi”. Bu hadis Sa’id ibn Vahb al-Qahtoniyy Yosir Fathiyning “Az-Zikr vaddua val-ilaj bir-ruqo min al-kitabi vas-sunnah” kitobida kelgan.

Siyarnomada ushbu ikki hadis matni keltirilgan, xolos. Boshqa o’rinlarda hadislar matni uchramaydi. “Abdulloh ibn Umar roziyollohu anhumodan naql qilibdurlarkim” kabi iboralar bilan hadislarga ishora qilib ketilgan. Bunga o’xshash ishoralar asarning o’n bir o’rnida kelgan.

Asosan G’arb va rus adabiyotida xristian diniga doir asarlarga nisbatan qo’llangan “agiografiya” istilohining to’g’ridan-to’g’ri musulmon Sharqi adabiyotiga tatbiq etilishi o’zini oqlamaydi. Holbuki, bu adabiyotning shu yo’nalishdagi namunalarini mohiyat-e’tibori bilan siyarnoma deb nomlash mumkin. Shu jihatdan, sharqshunos Bahodir Nazarovning “islom agiografiyasi” atamasini Bahouddin Naqshband maqomatlariga nisbatan ishlatgani munozara uyg’otadi va muhokamani taqozo etadi [Hazarov 2010, 21]. Negaki, Bahouddin Naqshband maqomatlari xarakteri jihatidan islomiy-irfoniy mazmuni ifodalaydi. Ularga “agiografiya” emas, “siyarnoma” atamasi muvofiq keladi. Ana shu nuqtayi nazardan, Alisher Navoiyning “Tarixi anbiyo va hukamo” asari ham siyarnoma turkumiga mansubdir.

Yuqorida buyuk mutafakkirning “Tarixi anbiyo va hukamo” hamda “Tarixi muluki Ajam” asarlari ulug’ adib ijodiy rejasiga ko’ra, Muhammad alayhissalom qissasi, temuriylar, xususan, Sulton Husayn

Boyqaro tarixi – barchasini birgalikda “Zubdat ut-tavorix” deb nomlangan asarida jamlashni niyat qilgani to‘g‘risida fikr yuritildi. Biroq ayrim olimlarning Alisher Navoiy “Muhokamat ul-lug‘atayn” asarida tilga olgan “Zubdat ut-tavorix”ni alohida boshqa asar deb talqin etgani tushunarsiz. Jumladan, turk olimi Ogah Sirri Lavand “Alisher Navoiy” asarida “Tarixi anbiyo va hukamo” hamda “Tarixi muluki Ajam” asarlarida qaysi mavzular yoritilgani haqidagi fikrlarini yozadi [Nevai 1965, 43 – 46]. Shundan so‘ng anglashilmovchilik natijasida “Muhokamat ul-luhatayn”da zikr etilgan “Zubdat ut-tavorix”ning “Mahbub ul-qulub”da eslanganini, uning alohida asar ekanini ta’kidlaydi. Holbuki, bular yanglish fikrlardir.

“Tarixi anbiyo va hukamo” garchi nasrda yozilgan bo‘lsa ham payg‘ambarlar va hakimlar qissalarining nazmda xulosalanishi asar uslubining o‘ziga xosligini belgilaydi. Asardagi nasriy uslubni maxsus o‘rgangan Qodirjon Ergashev chuqur ilmiy kuzitishlar olib borgani holda nima uchundir asar uslubini belgilashda she‘riy matnlarning o‘rni masalasini e‘tibordan chetda qoldirgan. Holbuki, asardagi nazm namunalari nasriy matnni mukammallashtirishga, muallif ijodiy niyatini aniq-tiniq ifodalashga, payg‘ambarlar qissasidan chiqadigan hissani anglashga, asardagi muayyan qismni xulosalashga xizmat qilgani jihatidan alohida ahamiyatga ega.

Xulosa

Musulmon Sharqu adabiyoti G‘arb adabiy-estetik tafakkuridan farq qiladi. Bu farq diniy-ma‘rifiy, ilohiy-irfoniy asarlarni baholash mezonlarida, ayniqsa, yaqqolroq namoyon bo‘ladi. G‘arb adabiyot-shunosligida payg‘ambarlar, nasroniy diniga e‘tiqod qiluvchi rohiblar hayotiga doir asarlar “agiografiya” termini bilan atalib kelingan. Musulmon Sharqi, shu jumladan, o‘zbek mumtoz adabiyotidagi payg‘ambarlar, avliyolar va shu toifadagi ulug‘ shaxslarga bag‘ishlangan asarlarni agiografiya istilohi bilan nomlash o‘zini oqlamaydi. Bu adabiyotning islomiy-irfoniy mohiyati shu turdagi asarlarni siyarnoma deb atashni taqozo etadi.

Alisher Navoiyning “Tarixi anbiyo va hukamo” asari siyarnomaning mukammal namunasi sanaladi. Siyarnomada payg‘ambarlar, valiylar va hakimlarning hayot yo‘li, siyrati hamda ular faoliyati bilan bog‘liq barcha jihatlar qamrab olinishi e‘tiborga olinsa, ushbu asar ana shu mezonlarga to‘liq javob berishi ayon bo‘ladi.

“Tarixi anbiyo va hukamo” siyarnoma xarakteridagi badiiy-tarixiy nasr namunasi. Asar boshqa siyarnomalar, jumladan, “Qisasi Rabg‘uziy” bilan muayyan mushtarakliklarga ega bo‘lsa ham, prinsipial

jihatdan farq qilishini ta’kidlash kerak. Alisher Navoiy asarida payg’ambarlar ikki guruhga: rasul va nabiyarga ajratilgan. Shuningdek, payg’ambarlikning to’rt darajasi farqlangan: g’ayri mursal, mursal, ululazm, xotim.

Navoiyning “Tarixi anbiyo va hukamo” asari payg’ambarlar hayot yo’li muxtasar ifodalangani, voqealar saralanib, eng muhim ma’lumotlar jamlangani, yuksak badiiyati jihatidan Nosiruddin Rabg’uziyning “Qisasi Rabg’uziy” asari va shu turdagi boshqa siyarnomalardan alohida ajralib turadi. Asar ijmol, ya’ni oz so’zda ko’p ma’no ifodalash usulida yozilgani bilan xarakterlanadi.

Siyarnomada shy turdagi asarlar taqozo etganidek, Qur’oni karim oyatlari va Hadisi sharifdan balog’at darajasida istifoda etilgan. Asar matnining oltmish uch o’rnida oyati karimalardan iqtiboslar olingan bo’lib, ular siyarnoma muallifi konsepsiyasi mukammal ifodalanishini ta’minlagan. Ikki o’rinda hadislar matni berilib, o’n bitta joyda ularga ishoralar qilingani ham muallifning o’ziga xos yondashuv mezonidan dalolat beradi.

Asarda har bir payg’ambar qissasidan keyin “masnaviy”, “ruboiy”, “bayt”, “she’r” va ba’zi o’rinlarda “nazm” nomi bilan ular mazmunini xulosalovchi, fikrlarning ta’sirli bo’lishini ta’minlovchi nazm namunalari berilgan. She’riy parchalar nasriy matnni boyitish, badiiyatini mukammallashtirish, muallif ijodiy niyatini aniq-tiniq ifodalash, payg’ambarlar qissasidan chiqadigan hissani anglatish kabi vazifalarni bajargani bilan qimmatlidir.

Umuman, Alisher Navoiyning “Tarixi anbiyo va hukamo” asari faqat o’zbek adabiyotida emas, balki Sharq adabiyotida siyarnoma yo’nalishidagi asarlarning mukammal namunasi sifatida islomiy-irfoniy va badiiy-estetik tafakkur rivojida muhim o’rin tutadi.

Adabiyotlar

- Ali Şir Nevai I. c. Hayati, Sanati ve Kişiliği.* 1965. Ankara Türk Tarih Kurumu Basımevi. Türk Dil Kurumu Yayınlarından-Sayı.
- Алишер Навоий. 2011. *Муҳокамат ул-луғатайн.* Тўла асарлар тўплами. Ўн жилдлик. Ўнинчи жилд. Тошкент: Ғафур Ғулом номидаги НМИУ.
- Алишер Навоий. 2011. *Тарихи анбиё ва ҳукамо.* Тўла асарлар тўплами. Ўн жилдлик. Саккизинчи жилд. Тошкент: Ғафур Ғулом номидаги НМИУ.
- Alisher Navoiy. *Tarixi muluki Ajam.* Alisher Navoiy kulliyoti. Istanbul: Topkapı saroyi kutubxonasi, Revan 808 nusxasi.
- Al-Mo’jam al-Vasit.* 1972. J. 2. Istanbul – Turkiya, Al-Maktabatul Islamiya.
- Ahmad ibn Muhammad ibn Ali al-Fayyumiyy. 2009. *Al-Misbah al-Munir fi g’orib al-Sharh al-Kabir.* J:1. Bayrut: Maktaba al-Alamiyya.

- James, T. Palmer. *Early medieval hagiography*. UK, 2018, Arc Humanities Press, Leeds.
- Imom Alovuddin Abu Bakr Mas'ud ibn Ahmad Al-Kosoniy Al-Hanafiy. 1986. *Badoius sano'i fi tartibish sharoi'*. 7-jild. Bayrut: Dorul kutubil Ilmiya.
- Muhammad ibn Muhammad ibn Adurrazzoq. 2006. *Taj al-Arus*. J:12. Quvayt: Tab'a al-Quvayt.
- Назаров, Б. Н. 2000. *Ислом агиографияси тизимида мақоматнинг ўрни ва унинг бадиий-услубий хусусиятлари (Баҳоддин Нақшбанд мақоматлари асосида)*: филол. фан. д-ри... дисс. Тошкент.
- Рабғузий, Носируддин. 1990. *Қисаси Рабғузий*. Тошкент: Ёзувчи.
- Робинсон, А.Н. 1964. *Жития святых. Краткая литературная энциклопедия*. Москва: Изд-во советская энциклопедия.
- Sirojiddinov, Sh., Yusupova, D., Davlatov, O. 2018. *Navoiyshunoslik*. Toshkent: Tamaddun.
- Xolid ibn Muhammad G'oyis. 2010. *Sohih al- Asar va Jamil al-Ibar min Siyrati xayr al-Bashar*. Jidda: Maktaba Rova'l al-Mumallika.
- Шайх Усмонхон Темурхон Самарқандий. 2019. *Тафсири Ирфон*. 1, 3-жилдлар. Тошкент: Sharq NMAK.
- Эргашев, Қ. 2022. *Алишер Навоийнинг насрий услуги масалалари*: Филол. фан. д-ри... дисс. Тошкент.
- Қаюмов, А. 1983. "Навоийнинг умумий тарихга доир бир китоби тўғрисида". *Адабий мерос* 1 (25). Тошкент.
- Ғаниева, С. 2004. *Навоий ёдга олган асарлар*. Тошкент.

The Islamic and Irfanic Essence of “Tarixi anbiyo and hukamo”

Nurboy Jabborov¹

Abstract

The article scientifically substantiates the necessity of using the term “*siyarnama*”, based on the peculiarities of Eastern literature, rather than “hagiography”, as in Western literary studies for works devoted to the life and activities of prophets, saints and similar great figures.

The word “*siyar*” is a plural derivative of the Arabic word “*siyrat*” which means “path,” “circumcision,” “life's journey,” “biography,” or “order”. It has been proved that literary works about the lives of prophets and

¹Nurboy A. Jabborov – Doktor of Philological Sciences, Professor, University of Uzbek Language and Literature named after Alisher Navo'i.

E-mail: jabborov-nurboy@rambler.ru

ORCID ID: 0000-0002-2192-7660

For citation: Jabborov, N. A. 2025. “The Islamic and Irfanic Essence of “Tarixi anbiyo and hukamo”. *Golden scripts* 3: 82 – 99.

saints in classical Oriental literature can be legitimately called “siyarnama”. It is established that “The History of Prophets and Sages” by Alisher Navo’i is an excellent example of *siyarnama*. At the same time, the existing scientific views have been enriched by the possibility that this *siyarnama* may be a part of Navo’i’s main historical work “Zubdat ut-tavorih” (“Cream of Stories”).

Key words: *hagiography, siyarnama, prophets, lives of saints, term, terminology, prose, poetry.*

References

- Ali Şir Nevai I. c. *Hayati, Sanati ve Kişiliği*. 1965. Ankara Türk Tarih Kurumu Basımevi. Türk Dil Kurumu Yayınlarından-Sayı.
- Alisher Navoiy. 2011. *Muhokamat ul-lug’atayn*. To’la asarlar to’plami. O’n jildlik. O’ninchi jild. Toshkent: G’afur G’ulom nomidagi NMIU.
- Alisher Navoiy. 2011. *Tarixi anbiyo va hukamo*. To’la asarlar to’plami. O’n jildlik. Sakkizinchi jild. Toshkent: G’afur G’ulom nomidagi NMIU.
- Alisher Navoiy. *Tarixi muluki Ajam*. Alisher Navoiy kulliyoti. Istanbul: Topkapi saroyi kutubxonasi, Revan 808 nusxasi.
- Al-Mo’jam al-Vasit. 1972. J. 2. Istanbul – Turkiya, Al-Maktabatul Islamiya.
- Ahmad ibn Muhammad ibn Ali al-Fayyumiy. 2009. *Al-Misbah al-Munir fi g’orib al-Sharh al-Kabir*. J:1. Bayrut: Maktaba al-Alamiyya.
- James, T. Palmer. *Early medieval hagiography*. UK, 2018, Arc Humanities Press, Leeds.
- Imom Alovuddin Abu Bakr Mas’ud ibn Ahmad Al-Kosoniy Al-Hanafiy. 1986. *Badoius sano’i fi tartibish sharoi’*. 7-jild. Bayrut: Dorul kutubil Ilmiya.
- Muhammad ibn Muhammad ibn Adurrazzoq. 2006. *Taj al-Arus*. J:12. Quvayt: Tab’a al-Quvayt.
- Nazarov, B. N. 2000. *Islom agiografiyasi tizimida maqomatning o’rni va uning badiiy-uslubiy xususiyatlari (Bahouddin Naqshband maqomatlari asosida)*: filol. fan. d-ri... diss. Toshkent.
- Rabg’uziy, Nosiruddin. 1990. *Qisasi Rabg’uziy*. Toshkent: Yozuvchi.
- Robinson, A.N. 1964. *Jitiya svyatix. Kratkaya literaturnaya ensiklopediya*. Moskva: Izd-vo sovetkaya ensiklopediya.
- Sirojiddinov, Sh., Yusupova, D., Davlatov, O. 2018. *Navoiyshunoslik*. Toshkent: Tamaddun.
- Xolid ibn Muhammad G’oys. 2010. *Sohih al-Asar va Jamil al-Ibar min Siyрати xayr al-Bashar*. Jidda: Maktaba Rova’l al-Mumallika.
- Shayx Usmonxon Temurxon Samarqandiy. 2019. *Tafsiri Irfon*. 1, 3-jildlar. Toshkent: Sharq NMAK.
- Ergashev, Q. 2022. *Alisher Navoiyning nasriy uslubi masalalari*: Filol. fan. d-ri... diss. Toshkent.
- Qayumov, A. 1983. “Navoiyning umumiy tarixga doir bir kitobi to’g’risida”. *Adabiy meros* 1 (25). Toshkent.
- G’anieva, S. 2004. *Navoiy yodga olgan asarlar*. Toshkent.